

AGNIESZKA POTYRAŃSKA

LUBLIN

Motywy demonologiczne w wierszu Zinaidy Gippius *Соблазн*¹

W literaturze rosyjskiej okresu modernizmu demonologia, tuż obok mitologii, stanowiła niewyczerpalne źródło symboli. Najbardziej reprezentatywni przedstawiciele rosyjskiego symbolizmu, a więc także Zinaida Gippius, w swych próbach wyjaśnienia zagadki bytu nieprzypadkowo sięgali właśnie do demonologii. Motywy demonologiczne wykorzystane przez autorkę tomu wierszy *Сияния* (1938) odzwierciedlają po mistrzowsku opanowaną przez poetkę sztukę „mówienia symbolami”. Motywy Szatana, celi, samotności, wszechogarniającej pustki stają się poetyckim ekwiwalentem emocji Weltschmerzu.

Niniejszy artykuł ma na celu interpretację najbardziej reprezentatywnych motywów demonologicznych, obecnych w spuściznie literackiej Gippius, służących wyrażeniu jej artystycznej koncepcji świata i realizujących funkcję mediacyjną. W polu naszej interpretacji znalazł się wiersz z 1900 roku pod tytułem *Соблазн*, zadedykowany Piotrowi Piercowowi, redaktorowi czasopisma „Новый путь” i bliskiemu przyjacielowi Gippius i Miereżkowskiego. Wiersz ten jest tekstem symbolicznym, więc mamy tu do czynienia z problemem: poezja-symbol. O symbolu Siergiej Awierincew powiedział kiedyś, że jest w nim zgromadzone „ciepło zespalającej tajemnicy”². W świetle tych słów podejmujemy próbę deszyfracji symboli występujących w wierszu Gippius, stanowiącym przedmiot naszych badań, a także próbę namysłu nad ich tajemnym sensem, z którym nas zespala. Postaramy się wykazać, iż wiersz Gippius, a także inne cytowane tu utwory są świadomie budowane na asocjacjach kulturowych, podkre-

¹ Artykuł opublikowano ze środków przyznanych w ramach indywidualnego grantu wydziałowego.

² Por. S. Awierincew, *Na skrzyżowaniu tradycji (szkice o literaturze i kulturze wczesnobizantyjskiej)*, przekł. D. Ulicka, Warszawa 1988.

ślają „grę” między znaczeniem jawnym (nazwanym) i ukrytym, zakładając czytelniczą kompetencję w odszyfrowywaniu sensu.

Wiersz *Соблазн* napisany jest – co często spotykamy w twórczości Gippius³ – w formie dialogu między bohaterem lirycznym a Szatanem. W wierszu tym obserwujemy kontynuację i realizację, a także modyfikację pewnych tradycyjnych wyobrażeń o kuszeniu człowieka przez upadłego anioła. Pierwsze wersy analizowanego utworu określają kondycję protagonisty w świecie. Stał on w obliczu różnych pokus, które sam określa jako wielkie, jednak najbardziej wabiąca jest dla niego pokusa odosobnienia, przed którą, mimo podejmowanych prób, nie jest w stanie się obronić:

Великие мне были искушенья.
Я головы пред ними не склонил.
Но есть соблазн... соблазн уединенья...
Его доньше я не победил.

Warto zauważyć, że – jak często spotykamy w poezji Gippius – podmiotem lirycznym jest osoba płci męskiej, na co wskazują męskoosobowe formy czasowników w czasie przeszłym («склонил», «победил»). Wyznaje on, że wabi go lampa znajdująca się w celi: „Зовет меня лампада в тесной келье”. Każdy z elementów obecnych w zacytowanym fragmencie ewokuje określony krąg znaczeniowy, wypełniony bogatą symboliką. Należy podkreślić, że istotne znaczenie posiada tu leksem „cela” (ros. келья), który zyskuje pejoratywne nacechowanie emocjonalne i jak to bywa w poezji innych symbolistów – wyraża koncepcję świata jako więzienia, a nawet piekła. Taką konceptualizację motywu celi odnajdujemy w wierszu Sołoguba z 1897 roku:

Келья моя и тесна, и темна.
Только и свету, что свечка одна⁴.

Mając na uwadze semantyczną konwergencję omawianego motywu i wspólnotę sensu wierszy Gippius oraz Sołoguba, idąc śladem Bachtinowskiej refleksji, możemy stwierdzić, iż teksty te ujawniają relację dialogiczną występującą między nimi. Podobne do omawianego ujęcie motywu celi spotykamy też w innym wierszu poetki – *Пауки* (1903):

Я в тесной келье – в этом мире.
И келья тесная низка [139].

³ Dialog między bohaterem lirycznym a istotą demoniczną powtarza się również w innych tekstach autorki *Księżycowych trówek*, by przywołać choćby wiersz z 1905 roku pt. *В черту*, czy wiersz pt. *Дьяволенок*, napisany rok później.

⁴ Ф. Сологуб, *Собрание сочинений*, Санкт-Петербург 1909, т. 1, s. 55.

Rzeczownik „келья” określa egzystencjalną sytuację podmiotu lirycznego: czuje się on zniewolony przez życie i otaczający go świat. Zresztą, obraz celi wyraża znaczenie ciasnoty i dyskomfortu zarówno fizycznego, jak i psychicznego⁵. Nietrudno tu dostrzec, co już zauważył Hansen Löve⁶, nawiązanie do twórczości Dostojewskiego, przede wszystkim znanego opisu ciasnej klitki Rodiona Raskolnikowa⁷.

Z wypowiedzi bohatera lirycznego dowiadujemy się, iż w celi, w której ukazany został Szatan znajduje się lampa⁸, natomiast słowa samego Księcia Ciemności wskazują na to, iż jej światło jest dla niego przyjemne: „Как радостны лампадные огни!”. Rysują się dwie zasadnicze i antynomiczne interpretacje. Pierwsza zdaje się utrzymywać, że jest to niewątpliwie innowacyjne przedstawienie postaci Władcy Piekieł, gdyż według znanych nam opracowań „symboliczne znaczenie lampy i świecznika jest ściśle powiązane z symboliką światła. Dzięki lampie, świecznikowi i światłu w ogóle można się było chronić przed mocami ciemności”⁹. Motyw Szatana niebojącego się światła¹⁰ wykorzystywała Zinaida Gippius również w wierszu z 1906 roku pt. *Дьяволенок*. Bohater liryczny przyjmuje do swego domu zmoknięte diablątko i by mu się przyjrzeć, oświetla go światłem lampy. Druga zaś możliwa interpretacja pozwala pokusić się o stwierdzenie, iż poprzez motyw lampy w wierszu *Соблазн* implikowana jest obecność Lucyfera, imię którego deszyfrujemy jako „niosący światło”¹¹. Być może lampa związana

⁵ Podobną koncepcję odnajdujemy w twórczości innego rosyjskiego dekadenta, Fiodora Sołoguba, np. wiersze: *В дневных лучах и в сонной мгле...* (1908), *Порой повеет запах странный...* (1908) i in.

⁶ А. Ханзен-Леве, *Русский символизм. Система поэтических мотивов. Мифопоэтический символизм начала века. Космическая символика*, Санкт-Петербург 2003, s. 90.

⁷ «Это была крошечная клетушка, шагов в шесть длиной, имевшая самый жалкий вид с своими желтенькими, пыльными и всюду отставшими от стен обоями, и до того низкая, что чуть-чуть высокому человеку становилось в ней жутко, и все казалось, что вот-вот стукнешься головой о потолок», Ф. Достоевский, *Преступление и наказание*, Москва 2008, s. 25.

⁸ Znaczenie lampy, a także płomienia świecy dla twórczości poety analizuje Gaston Bachelard, zob. Г. Башляр, *Избранное. Поэтика пространства*, Москва 2004, s. 215-274.

⁹ М. Lurker, *Словник образів і символів біблійних*, Poznań 1989, s. 108.

¹⁰ Z inną sytuacją mamy do czynienia w wierszu Walerego Briusowa pt. *Чудовища* (1903). Tu, tradycyjnie, siły nieczyste traktowane są jako istoty bojące się światła (dziennego i światła świecy):

При свете дня их нет, они – пустая тень.

И только вечером, когда уносят свечи

(...)

Они выходят все из мрака и из нор

(В. Брюсов, *Голос часов. Стихотворения 1892-1923 гг.* редактор-составитель И. А. Курамжина, Москва 1997, s. 172).

¹¹ М. Rudwin, *Diabeł w legendzie i literaturze*, przekł. J. Illg, Kraków 1999, s. 14.

jest tutaj z określaniem Szatana naśladowcą Światła Prawdziwego¹², przez co może być waloryzowana negatywnie.

Należy nadto zwrócić uwagę na jeszcze jeden motyw, ważny dla kreowania obrazu człowieka poddawanego próbie przez Szatana. Oprócz lampy w ciasnej celi, bohater liryczny Gippius jest kuszony przez ciszę i milczenie, które są udziałem wygnanego archanioła:

Зовет меня лампада в тесной келье,
 Многообразии последней тишины,
 Блаженного молчания веселье –
 И нежное вниманье сатаны [103].

Użycie przymiotnika „czuły, delikatny” (ros. нежный), określającego „uwagę” niebiańskiego buntownika, wzmacnia nastrój grozy. Wszelako określenia towarzyszące słowu „cisza”, takie jak: „ostatni” i „błogi” nasuwają skojarzenia z momentem śmierci. Wobec powyższego obecność w tej chwili Księcia Zła jest tym bardziej przerażająca. Nietrudno dostrzec tutaj sztuczki Szatana, który podstępem stara się przekonać człowieka, iż jest jego przyjacielem i usiłuje go skusić na „samotność”, odizolowanie od innych ludzi. Jeśli odnieść do powyższego wykładnię Aleksandra Amfiteatrowa, można powiedzieć, iż obecność diabła na łożu śmierci jest bardzo częsta, a jej przyczyny różne: by wymienić choćby pragnienie przeszkodzenia w pokajaniu się umierającego, co ma na celu pozyskanie jego duszy lub zwykłą chęć znęcania się nad ogarniętym trwogą śmiercią człowiekiem¹³.

Zauważmy, że w analizowanym wierszu Szatan został ukazany podczas wykonywania nietypowych dla niego czynności:

Он служит: то светильник зажигает,
 То рясу мне поправит на груди,
 То спавшие мне четки подымает [103].

Jest rzeczą znamionną, że przedmioty, którymi przywódca zastępów piekielnych jest otoczony, czyli świecznik, sutanna, różaniec, nasuwają skojarzenia z cerkwią i obrządkiem religijnym. Obecność Szatana w miejscu świętym wydaje się niemożliwa, gdyż jak podają religioznawcy boi się on modlitw i wszelkich symboli religijnych¹⁴. Jednak bohater wiersza Gippius

¹² *Мифы народов мира*, энциклопедия под редакцией С. А. Токарева, Москва 1992, т. 1, s. 84.

¹³ А. В. Амфитеатров, „Дьявол”, Москва 1992, s. 127.

¹⁴ А. Е. Махов, *Сад демонов. Словарь inferнальной мифологии средневековья и возрождения*, Москва 2007, s. 59.

nie tylko znajduje się w kościele, ale odbywa tam służbę: zapala świecznik, poprawia księdzu sutannę, podnosi różaniec.

Na uwagę zasługuje fakt, że Szatan mówi o sobie w liczbie mnogiej: «С Нами будь, не уходи!» (mimo iż protagonista mówi o nim w liczbie pojedynczej: «Он служит»). Jak trafnie zauważył Mikołaj Rudwin:

Chociaż zazwyczaj mówimy o Diabie w liczbie pojedynczej, nie należy zapominać, że diabłów jest wiele. (...) Można by rzec, że Diabeł jest wielogłową hydrą; nosi tysiąc koron, dzierży tysiąc beret i znany jest pod stoma imionami. We wszystkich niemal krajach europejskich ludzie przeklinają „do tysiąca diabłów”. Milton, Chateaubriand, Balzac i inni pisarze mówią o demonach w tysiącach¹⁵.

Potwierdzenie tych słów odnajdujemy również w Ewangelii św. Marka: „Zapytał go też: «Jak ci na imię?» Odpowiedział Mu: «Moje imię Legion, bo wielu nas», a także w Ewangelii św. Łukasza: „Jak ci na imię? On odpowiedział: Legion, bo wiele złych duchów weszło w niego”¹⁶. Co więcej, Szatan w wierszu Gippius szepcze: Он шепчет, co podkreśla władzę diabła nad człowiekiem. Rozszerzając kontekst naszych rozważań, warto przytoczyć słowa Aage Hansena-Löve, który konkludował, że szepc jest słyszalny wszędzie tam, gdzie istoty pozaziemskie wiodą swą tajemną egzystencję; jest to język związany ze światem podziemnym, język niejasny, bezcielesny, chimeryczny i zbijający z tropu¹⁷.

Kolejne strofy wiersza *Соблазн* rozwijają sens ukryty w tytule: Szatan kusi człowieka, próbuje przekonać go, aby zrezygnował z towarzystwa innych ludzi i oddał się samotności, którą nazywa świątynią:

Ужель ты одиночества не любишь?
Уединение – великий храм.

Podkreślając zgubny wpływ innych ludzi na protagonistę i bezsens okazywania im pomocy, Szatan proponuje bohaterowi lirycznemu izolację, dzięki której zajmie on taką pozycję, jaką zajmuje Szatan:

С людьми (...) их не спасешь, себя погубишь,
А здесь, один, ты равен будешь Нам.

¹⁵ M. Rudwin, op. cit., s. 28.

¹⁶ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńieckich, Poznań – Warszawa 1980, s. 1191, 1163.

¹⁷ А. Ханзен-Леве, *Русский символизм. Система поэтических мотивов. Ранний символизм*, Санкт-Петербург 1999, s. 183.

Sugerowany punkt widzenia jedynie potwierdza naturę Szatana-kłamcy, który proponuje bohaterowi lirycznemu przebywanie w swego rodzaju próżni, w której nie będzie żadnych pokus dla zmysłów, otaczać go będzie jedynie cisza i sam Kusiciel:

Ты будешь и не слышать, и не видеть,
С тобою – только Мы, да тишина.

Aby przekonać i skusić protagonistę, Władca Piekieł zapewnia go, iż nie będzie on wiedział, czym jest nienawiść. Jednak w jego słowach kryje się pułapka: nie znając nienawiści, bohater nie będzie znał również miłości:

Ведь тот, кто любит, должен ненавидеть,
А ненависть от Нас запрещена.

Szatan wyraża przekonanie, iż bohater liryczny od dawna pragnął jego obecności i uwagi oraz podkreśla, iż ich „związek” ma szansę teraz się dokonać, jednak mimo iż będą razem, na zawsze pozostaną sami:

Давно тебе моя любезна нежность (...)
Мы вместе, вместе (...) и всегда одни;

W kontekście tych rozważań kwestią wielce zajmującą jest fakt, iż swój czyn kuszenia wygnany archanioł nazywa „błogą beztroską zbawienia”: „Как сладостна спасенья безмятежность!”. W powyższych słowach można odnaleźć odzwierciedlenie koncepcji Szatana jako małpy Pana Boga: Diabeł w rezultacie swego upadku został skazany na Jego wieczne naśladowanie¹⁸. Tak jak Jezus zbawił ludzkość przyjmując na swoje barki cudze grzechy, tak Szatan w wierszu Gippius chce zbawić człowieka poprzez odizolowanie go od Innego.

Końcowa strofa jest swoistym rozwinięciem myśli wyrażonej w strofie otwierającej wiersz. Podmiot liryczny przyznaje, że nie złamały go męki, pokusy, nie skusiła go nawet miłość. Jedyłą pokusą, której poddaje się protagonista jest owa samotność. Przy czym, w pierwszej strofie podmiot mówił o tym, iż tylko on nie potrafi się jej oprzeć, w ostatniej zaś twierdzi, że nikt nie pokonał owej pokusy, co podkreśla siłę Szatana i jego intryg:

О, мука! О, любовь! О, искушенья!
Я головы пред вами не склонил.
Но есть соблазн, – соблазн уединенья,
Его никто еще не победил.

¹⁸ А. Е. Махов, *op. cit.*, s. 191.

Uzupełniając rozważania dotyczące tematu kuszenia przez Szatana w tekstach poetyckich Zinaidy Gippius, należy wspomnieć także wiersz pt. *Равнодушие* (1938), w którym został przedstawiony mechanizm diabelskiej obłudy. Szatan pragnie być uważany za dobrego, kochającego („Я ведь зашел, любя”), troskliwego („Просто так, взглянуть на тебя”), używa słów takich jak: „bliźni”, „słowo honoru”, „prawda”, które kojarzą się z nauką chrześcijańską i z założenia powinny być znieawidzone przez diabła. Zwracamy na to uwagę także po to, by podkreślić, że innowacyjne podejście do tematyki demonologicznej prezentuje Gippius w wielu wierszach.

Podsumowując całość naszych rozważań, trzeba podkreślić, iż analiza utworów poetyckich Zinaidy Gippius potwierdza, że motywy demonologiczne zajmują ważne miejsce w literaturze okresu symbolizmu. Podobnie jak ich poprzednicy (Gogol), symboliści chętnie sięgali do demonologii, by wyrazić swoją prawdę o świecie i życiu człowieka przepełnionego „wielką brzydota”¹⁹.

Na podstawie analizy leksykalno-semantycznej warstwy tekstu ustalono, iż Szatan w wierszu Gippius *Соблазн* został przedstawiony w sposób innowacyjny: cechują go właściwości i czynności tradycyjnie mu nieprzypisywane. W tym właśnie zawiera się enigmatyczny urok tej figury mistyczno-poetyckiej. Wolno zatem zaryzykować twierdzenie, że zabieg poetycki zastosowany przez Gippius służy podkreśleniu jej oryginalnego ujęcia odwiecznego tematu Księcia Ciemności. W przeprowadzonej interpretacji podkreślono intelektualny oraz indywidualny odcień utworów poetki, które, napisane niekiedy z nutą wyzywającej ironii, skrywają prawdziwe uczucia i doznania podmiotu lirycznego.

Ukazaliśmy jedynie w zarysie wykorzystanie motywów demonologicznych w poezji Zinaidy Gippius. Wybrany do interpretacji wiersz poetki sugestywnie przywołuje w pamięci czytelnika dzieła przechowywane w jego własnym muzeum wyobraźni, rozwijające motyw kuszenia przez Szatana²⁰. Niniejsza praca ma na celu podkreślenie oryginalności poetki w przedstawieniu tej problematyki. W myśl przedstawionego tutaj rozumowania człowiek jest nieustannie narażony na sztuczki Władcy Piekieł, a także wciąż musi zmagać się z własnymi słabościami i wybierać drogę, którą chce pójść. Nie podjęto natomiast tak istotnego dla niniejszej tematyki zagadnienia, jak znaczenie Boga w życiu człowieka, stojącego w obli-

¹⁹ Н. Н. Наргыев, *Поэзия З. Гиппиус: проблематика, мотивы, образы*, Волгоград 1999, s. 63.

²⁰ Starotestamentowe kuszenie pierwszych rodziców, Nowotestamentowe kuszenie Jezusa na pustyni, kuszenie Hioba, *Kordian* J. Słowackiego, *Dziady* Mickiewicza, *Mistrz i Małgorzata* M. Bułhakowa i in.

czu konfrontacji z siłami infernalnymi. Być może bohater liryczny czuje się opuszczony przez Boga, gdyż niebo nad nim jest „puste i blade”²¹, przez co człowiek jest bardziej podatny na kuszące szeptu Szatana.

²¹ Mowa o wierszu Gippius *Песня* (1893).

SUMMARY**Demonology mechanisms in the poem
of Zinaida Gippius *Соблазн***

This paper aims to analyze demonology mechanisms in the works of Zinaida Gippius. The poem *Соблазн* (1900) is analyzed. The author of this paper claims that a set of beliefs, shaped by modernistic influences, had a substantial influence on the poet's works. The paper is a study of the demonology mechanisms, i.e.: a study of their presence, functions, and specific reference to their role in the cultural tradition.

The poem *Соблазн* suggests decoding of symbols included therein. The text is read in the categories of demonology discourse. The starting point of such reading is an interpretation of the key motifs present in the text (cell, lamp, whisper). An important research perspective proposed in this paper is an interpretation of the poem by Zinaida Gippius in the context of other symbolic texts (of the same author) coming from the same literary period.